

Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Mesned Journal of Theological Studies

e-ISSN 2687-3605

Nefis Terbiyesinde Aile Faktörü

The Role of the Family in the Discipline of the Nafs

<https://doi.org/10.51605/mesned.1924018>

Mehmet Hanefi SANIR

Dr. Öğretmen, MEB, Bingöl, Türkiye

PhD, Teacher, Ministry of National Education, Bingöl, Türkiye

ifanih12@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-7387-9671>

Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi: 06 Nisan 2026	Date of Submission: 06 April 2026
Kabul Tarihi: 16 Haziran 2026	Date of Acceptance: 16 June 2026
Yayın Tarihi: 13 Ağustos 2026	Date of Publication: 13 August 2026
Benzerlik Taraması: Evet	Plagiarism Checks: Yes
Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	Conflicts of Interest: The author declares no conflict of interest.
Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	Grant Support: The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.	Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Atıf/Citation: SANIR, Mehmet Hanefi. "Nefis Terbiyesinde Aile Faktörü/ The Role of the Family in the Discipline of the Nafs". *The Journal of Mesned of Theological Studies*, (13 Ağustos 2026) 17, 007, 01-16. <https://doi.org/10.51605/mesned.1924018>

The Role of the Family in the Discipline of the Nafs

Summary: In Sufi thought, the nafs (self) is understood as a dual structure at the center of human existence, encompassing both the inclination toward worldly desires and the potential to attain divine truth. While the Qur'an and Hadith often describe the nafs as a force that inclines human beings toward wrongdoing, Sufi interpretations emphasize that, when purified and disciplined, it becomes one of the primary means through which spiritual perfection is achieved. This dual nature situates the nafs at the core of both the theological and ethical dimensions of Sufism. Thus, it is neither to be wholly rejected nor trusted if left unchecked; rather, it is a dynamic inner faculty that requires conscious cultivation and transformation. Sufis do not regard the discipline of the nafs merely as an individual process of inner purification. Instead, they approach it as a holistic process closely connected to the social environment and educational context in which a person is raised. In this respect, the family emerges as the first and most influential setting in which moral personality is formed. The habits, values, and behavioral patterns acquired during childhood play a decisive role in shaping the orientation of the nafs. Early experiences influence not only outward behavior but also perception, value judgments, and self-awareness. Therefore, the family environment is essential in enabling individuals to regulate their desires, strengthen their will, and internalize virtuous conduct. Within the Sufi tradition, the discipline of the nafs is supported by practices such as dhikr (remembrance), worship, ascetic discipline, and self-examination. However, the lasting effectiveness of these practices depends on the establishment of a strong educational foundation from an early age. The family, as the primary setting in which values such as love, compassion, responsibility, and propriety are transmitted, functions as a central institution in disciplining the raw tendencies of the nafs and directing them toward moderation. Through observation and imitation, children gradually internalize behaviors, transforming moral principles from external rules into internal dispositions. A family environment grounded in love and trust supports both emotional and moral development. Love fosters a sense of security and openness, while discipline establishes boundaries that help control excessive impulses. The balance between freedom and responsibility strengthens the will and enhances the ability to make conscious choices. Excessive pressure may produce passive and fearful personalities, whereas unlimited freedom can lead to egocentric and unrestrained behavior. For this reason, moderation is regarded as a fundamental principle in the discipline of the nafs. Family education also has a social dimension. As a microcosm of society, the family teaches justice, sharing, and responsibility through lived experience. It is within this environment that children first learn empathy, respect for others' rights, and balanced social interaction. In addition, religious and spiritual values are largely transmitted within the family. The consistency and balance of parental behavior play a crucial role in shaping a child's moral and spiritual outlook, fostering a positive relationship between religion, trust, and meaning. Another essential aspect of disciplining the nafs is the development of self-regulation. Individuals who are properly guided within the family gradually acquire the ability to evaluate their actions, recognize their shortcomings, and strive for self-improvement. This corresponds to the processes of self-examination and inner awareness emphasized in Sufi thought. In conclusion, the discipline of the nafs is a long-term and multidimensional process aimed at transforming the inner life of the individual. It is shaped not only by personal effort but also by foundational social institutions, especially the family. By transmitting core values and guiding behavior, the family plays a decisive role in directing the nafs toward moral maturity. Therefore, the discipline of the nafs should be understood as both an individual and a family-centered process of character formation.

Keywords: Sufism, Self, Spiritual Discipline, Family, Ascetic Practice, Self-Accountability, Spiritual Vigilance.

Nefis Terbiyesinde Aile Faktörü

Öz: Tasavvufî düşüncede nefis, insan varlığının merkezinde konumlanan hem dünyevî arzulara yönelme hem de ilâhî hakikate ulaşma istidadını birlikte taşıyan çift yönlü bir latife olarak tanımlanır. Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde çoğunlukla insanı kötülüğe sevk eden bir unsur olarak zikredilen nefis, sûfî yorumlarda tezkiye edildiğinde insanı kemâle ulaştıran bir hususiyet kazanır. Bu çift yönlü karakter, nefsi, tasavvufun hem teolojik hem de ahlâkî boyutlarının merkezine yerleştirir. Dolayısıyla nefis, ne bütünüyle yok edilmesi gereken bir unsur ne de ihmal edildiğinde güvenilir bir güçtür; aksine bilinçli bir terbiye süreciyle dönüştürülmesi gereken dinamik bir iç kuvvedir. Sûfiler nefis terbiyesini yalnızca bireysel bir iç arınma süreci olarak ele almamış, onu, insanın içinde eğitim gördüğü ve yetiştiği sosyal çevreyle yakından ilişkili bütüncül bir süreç olarak değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda aile, bireyin ahlâkî kişiliğinin inşa edildiği ilk ve en etkili kurum olarak öne çıkar. Nitekim çocukluk döneminde kazanılan alışkanlıklar, değerler ve davranış kalıpları, nefsin yönelişini belirleyen temel unsurlardır. Erken yaşlarda edinilen tecrübeler, bireyin yalnızca davranışlarını değil; aynı zamanda dünyayı algılama biçimini, değer yargılarını ve kendilik bilincini de şekillendirir. Bu nedenle aile ortamı, bireyin nefisini kontrol etmeyi öğrenmesi, arzularını disipline etmesi ve erdemli davranışları içselleştirmesi bakımından belirleyici bir rol üstlenir. Tasavvuf geleneğinde nefis terbiyesi; zikir, ibadet, riyâzet ve muhâsebe gibi manevi pratiklerle desteklenir. Bununla birlikte bu pratiklerin kalıcı ve istikrarlı bir dönüşüm meydana getirebilmesi, erken yaşlardan itibaren sağlam bir aile ortamının varlığına bağlıdır. Aile, sevgi, merhamet, sorumluluk ve edep gibi değerlerin öğretildiği ilk ortam olarak, nefsin ham eğilimlerini disipline eden ve onu itidale yönlendiren temel bir terbiye kurumu işlevi görür. Çocuk, aile irfanında müşahade ve taklit yoluyla telkin olunan hâl ve ahvâlî zamanla kalbine nakşederek içselleştirir; böylece ahlâkî esaslar zâhirî birer kaide olmaktan çıkıp nefiste yerleşen bir meleke ve seciyeye dönüşür. Aile ocağında tesis edilen muhabbet, ünsiyet ve emniyet iklimi, çocuğun hem bâtinî letaifinin inkişafına hem de ahlâkî kemâline vesile olur. Muhabbet ve şefkat, sâlikî huzur ve itmi'nâna sevk ederek hakikate istidadını kuvvetlendirirken edep ve riyâzet merkezli terbiye ise nefsin hevâ, şehvet ve taşkın temâyülleri tezkiye ve tahdîd ederek irade terbiyesini tahkim eder. Özgürlük ile sorumluluk arasında kurulan denge bireyin iradesini güçlendirir ve bilinçli tercih yapabilme yetisini geliştirir. Aşırı baskı, edilgen bir kişilik yapısına yol açarken sınırsız serbestlik, benmerkezci ve ölçsüz davranış biçimlerini besleyebilir. Bu nedenle itidal, nefis terbiyesinin hem teorik hem de pratik düzlemde temel ilkesi olarak kabul edilir. Aile terbiyesi yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal boyutlar da taşır. Aile, küçük bir toplum modeli olarak adalet, paylaşma ve sorumluluk gibi değerleri yaşayarak öğretir. Çocuk, başkalarının haklarını gözetmeyi, empati kurmayı ve sosyal ilişkilerde ölçülü davranmayı ilk olarak aile içinde öğrenir. Böylece nefis, bencillik eğilimlerinden arındırılarak toplumsal uyuma hazır hâle getirilir. Bunun yanında dinî ve manevi değerlerin aktarımı da büyük ölçüde aile ortamında gerçekleşir. Ebeveynlerin tutarlı, dengeli ve hâl ile desteklenmiş bir dinî hayat ortaya koymaları, çocuğun iç dünyasında dinin güven, huzur ve manevi anlam ile irtibatlandırılmasına zemin hazırlayarak sağlıklı bir din tasavvurunun teşekkülüne katkı sağlar. Nefis terbiyesinde önemli bir diğer unsur, murâkabe mekanizmasının geliştirilmesidir. Aile içinde doğru şekilde yönlendirilen birey, zamanla kendi davranışlarını sorgulayabilen, hatalarını fark eden ve kendini geliştirmeye çalışan bir bilinç düzeyine ulaşır. Bu durum tasavvufî literatürde muhâsebe ve murâkabe kavramlarıyla ifade edilen içsel farkındalık sürecinin temelini oluşturur. Sonuç olarak nefis terbiyesi, insanın iç dünyasını dönüştürmeye yönelik uzun soluklu ve çok boyutlu bir eğitim sürecidir. Bu süreç, bireysel çabaların ötesinde aile gibi temel sosyal kurumlar aracılığıyla şekillenir. Aile, nefsin ham eğilimlerini disipline ederek bireyi ahlâkî olgunluğa yönlendirir. Bu nedenle nefis terbiyesi, yalnızca bireysel bir iç mücadele değil; aynı zamanda aile merkezli bir karakter ve şahsiyet inşa süreci olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nefis, Terbiye, Aile, Riyâzet, Muhâsebe, Murâkabe.

Giriş

İnsan, yaratılışı itibarıyla yalnızca maddî ihtiyaçları bulunan biyolojik bir varlık değil; aynı zamanda akıl, kalp ve ruh boyutlarıyla anlam kazanan çok yönlü bir varlıktır. Onun davranışlarını, tercihlerini, yönelişlerini ve iç dünyasında yaşadığı çatışmaları anlamada “nefis” kavramı İslâm düşüncesinin temel kavramlarından biri olarak öne çıkar. Kur’ân-ı Kerîm’de nefis, kimi zaman insanı hevâ ve hevesin peşinden sürükleyen, onu günaha ve sapkınlığa yöneltten bir unsur olarak zikredilirken¹ kimi zaman da arındırılıp terbiye edildiğinde insanı kemâle ve ilâhî yakınlığa ulaştırabilecek bir istidat alanı olarak değerlendirilmiştir.² Bu yönüyle nefis, yalnızca ahlâkî zaafıların kaynağı değil, aynı zamanda insanın manevî yükselişinin de merkezinde yer alan bir varlık boyutudur. Dolayısıyla nefis meselesi, İslâm düşüncesinde yalnızca bireysel davranışların açıklanmasına yönelik ahlâkî bir konu değil; insanın mahiyetini, sorumluluğunu ve yaratılış gayesini anlamaya imkân veren temel meselelerden biri olarak kabul edilmiştir.

Tasavvuf geleneğinde nefis, insanın Allah ile arasına giren en önemli perdelerden biri olarak görülmüş; buna karşılık doğru yöntemlerle terbiye edildiğinde insanı Allah’a yaklaştıran bir vasıta hâline gelebileceği kabul edilmiştir. Bu sebeple sûfiler, nefsi bütünüyle yok edilmesi gereken bir unsur olarak değil, tezkiye edilerek ilâhî hakikate yönlendirilmesi gereken bir emanet olarak değerlendirmişlerdir. Nefis terbiyesi ise insanın kendi iç dünyasını tanıması, zaafıların fark etmesi, benlik merkezli eğilimlerini kontrol altına alması ve hayatını ilâhî rızâ doğrultusunda yeniden inşa etmesi anlamına gelir. Hadislerde nefisle mücadeleyle yapılan vurgu da bu sürecin önemini ortaya koymaktadır. Çünkü nefis, denetim altına alınmadığında insanı gaflete, bencillığe ve haksızlığa sürükleyebilir; buna karşılık arındırıldığında merhamet, tevazu, sabır, kanaat ve adalet gibi yüksek ahlâkî erdemlerin kaynağı hâline gelebilir. Bu nedenle nefis terbiyesi, tasavvufun merkezinde yer alan ve insanın manevî olgunlaşmasını hedefleyen temel bir eğitim süreci olarak kabul edilmiştir.³

Sûfiler, nefsin bu eğitim ve dönüşüm sürecini açıklamak amacıyla çeşitli mertebelerden oluşan bir tekâmül anlayışı geliştirmişlerdir. Tasavvuf literatüründe yaygın kabul gören anlayışa göre nefis, emmâre mertebesinden başlayarak levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziyye ve kâmile mertebelerine doğru yükselen bir olgunlaşma süreci geçirir.⁴ Bu mertebeler, insanın nefsanî arzuların hâkimiyetinden kurtularak ilâhî rızâ merkezli bir hayat anlayışına ulaşmasının aşamalarını temsil eder. Sürecin başlangıcında yer alan nefis-i emmâre, insanı kötülüğe sevk eden ve hevâyâya yönelten yönü ifade ederken nefis-i levvâme kişinin hata ve kusurlarını fark ederek iç muhasebeye yöneldiği aşamayı temsil eder. Nefis-i mülhime mertebesinde hakikati kavrama ve ilâhî ilhamlara açıklık belirginleşirken nefis-i mutmainne makamında kalp huzur ve itmi’nâna ulaşır. Daha sonra gelen râziye ve marziye mertebelerinde kul ile Allah arasındaki rızâ ilişkisi derinleşir; nihayet nefis-i kâmile makamında insan, ahlâkî ve manevî kemâlin en ileri seviyesine erişir. Böylece nefis terbiyesi, yalnızca kötü huyların terk edilmesi değil; insanın bütün benliğini kuşatan kapsamlı bir ahlâk ve şahsiyet inşası olarak ortaya çıkar.⁵ Ancak

¹ Yûsuf, 12/53

² Yûsuf, 12/53

³ Süleyman Uludağ, “Nefis” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/526-529; Hasan Kâmil Yılmaz, “Nefsin Hastalıkları ve Tedavi Yolları”, *İslam ve İnsan* (Erişim 18 Mayıs 2026), 152; Osman Türer, “Letâif-i Hamse” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/143; Ramazan Muslu, “Halvetiyye’de Atvar-ı Seb’a Geleneği”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/18 (2007), 43-46.

⁴ Nefsin çeşitlerine dair detaylı bilgi için bk. Hasan Bulut, “Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefis”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 170-174; Mehmet Şirin Ayış, “Semennûdî’de Nefis Mertebeleri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2014), 10.

⁵ Kâsım b. Salahuddîn el-Hânî, *el-Seyr ve’s-sülûk ilâ meliki’l-mülûk, tah. ve inc. Saîd Abdü’l-Fettâh* (Kahire: Mektebetü’l-Şafâ ez-Zehniyye, 2002), 37.

tasavvufî düşüncede nefis terbiyesi yalnızca bireyin kendi iç dünyasında gerçekleştirdiği ferdî bir mücadeleye olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü insanın kişiliği, değer dünyası ve davranış kalıpları içinde yaşadığı sosyal çevreyle sürekli etkileşim hâlinde şekillenir. Bu sebeple sûfiler, manevi eğitimin başarıya ulaşabilmesi için bireyin yetiştiği çevrenin ve özellikle aile ortamının önemine dikkat çekmişlerdir. Zira insan, hayatla ilgili ilk tecrübelerini aile içinde edinmekte; sevgi, güven, sorumluluk, paylaşma, sabır ve saygı gibi temel değerlerle ilk kez burada tanışmaktadır. Bu yönüyle aile, yalnızca biyolojik neslin devamını sağlayan bir kurum değil; aynı zamanda nefsin yönelişlerinin şekillendiği ve karakterin temellerinin atıldığı ilk eğitim ortamıdır.

Tasavvuf literatüründe önemli bir yer tutan zikir, murâkabe, muhâsebe, mücâhede ve riyâzet gibi uygulamalar, nefis terbiyesinin bireysel boyutunu temsil etmekle birlikte, bu uygulamaların sağlıklı bir şekilde gelişebilmesi için güçlü bir ahlâkî zemine ihtiyaç vardır. Bu zeminin oluşmasında ise aile belirleyici bir role sahiptir. Çünkü merhamet, doğruluk, kanaat, şükür, hayâ, fedakârlık ve tevazu gibi erdemler yalnızca teorik bilgilerle değil, büyük ölçüde yaşayarak ve gözlem yoluyla öğrenilir. Ebeveynlerin söz ve davranışlarındaki tutarlılık, çocuğun ahlâkî değerleri içselleştirmesinde doğrudan etkili olur. Aile içinde kurulan sevgi ve güven ortamı, çocuğun nefsin tanımasına ve yönetmesine yardımcı olurken ölçülü bir disiplin anlayışı da arzularını kontrol etmeyi, sorumluluk üstlenmeyi ve başkalarının haklarına riayet etmeyi öğrenmesini sağlar. Böylece aile, nefsi baskılayan değil; onu dengeye, ölçüye ve ahlâkî olgunluğa yönlendiren bir terbiye kurumu hâline gelir. Ailenin nefis terbiyesindeki etkisi özellikle çocukluk döneminde daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Çünkü insan hayatının ilk yıllarında davranışlarını büyük ölçüde taklit ve tekrar yoluyla öğrenir. Bu dönemde karşılaşılan örnekler, ilerleyen yıllarda şekillenecek ahlâkî karakterin temelini oluşturur. Çocuğun her isteğinin sınırsız biçimde karşılanması nefsin ölçüsüz taleplerini güçlendirebilirken sevgiyle desteklenen dengeli bir eğitim anlayışı, ona sabretmeyi, beklemeyi, paylaşmayı ve kendi arzularını kontrol etmeyi öğretir. Bu nedenle nefis terbiyesinin ilk aşamaları çoğu zaman aile içinde başlamakta; tasavvufun hedeflediği ahlâkî ve manevi olgunlaşma da çocukluk döneminde kazanılan bu temel değerler üzerine inşa edilmektedir. Nitekim sûfilerin ahlâkî eğitime dair vurguladıkları birçok ilkenin aile ortamında karşılık bulması, nefis terbiyesi ile aile arasındaki ilişkinin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.⁶

Bu çalışma, tasavvufî düşüncede nefis terbiyesi anlayışını aile faktörü bağlamında ele almayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede öncelikle nefsin mahiyeti, hastalıkları ve tedavi yöntemleri üzerinde durularak tasavvufun nefis anlayışı ortaya konulacaktır. Ardından nefis mertebeleri incelenerek insanın manevi tekâmül süreci açıklanacak; daha sonra nefis terbiyesinin ahlâkî ve manevi boyutları değerlendirilecektir. Çalışmanın devamında aile kurumunun bireyin karakter gelişimindeki belirleyici rolü ele alınacak ve özellikle çocukluk döneminde kazanılan değerlerin nefsin yönelişleri üzerindeki etkisi incelenecektir. Böylece tasavvufî gelenekte nefis terbiyesinin yalnızca bireysel bir iç arınma süreci olmadığı; aile ortamında başlayan, sosyal ilişkilerle şekillenen ve ahlâkî değerlerle derinleşen bütüncül bir eğitim anlayışı olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Nefsin Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri

Tasavvufî düşüncede nefis, insanın manevi hayatını şekillendiren en önemli unsurlardan biri olarak kabul edilmiştir. Sûfiler, nefsi yalnızca bedenî arzuların merkezi şeklinde değil; aynı zamanda insanı Hak'tan uzaklaştırabilen benlik, kibir, hevâ ve dünya tutkularının kaynağı olarak değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte nefis, bütünüyle yok edilmesi gereken bir unsur olarak değil; tezkiye ve terbiye edilerek ilâhî hakikate yönlendirilmesi gereken bir manevi cevher olarak görülmüştür. Bu sebeple tasavvuf geleneğinde nefis terbiyesi, seyr u sülûkün merkezine yerleştirilmiş; insanın manevi olgunluğa ulaşmasının ancak nefisle mücadele sayesinde mümkün olacağı ifade edilmiştir. Nitekim Sehl b. Ab-

⁶ Ali Rıza Aydın, "Çocuğun Dini Kişiliğinin Gelişiminde Aile Faktörü", *Ekev Akademi Dergisi* 15/7 (2003.), 8.

dullah et-Tüsterî (öl. 283/896), nefis ve hevâya muhalefetten daha üstün bir ibadet bulunmadığını belirtirken Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), sûfî yolunun nefsin arzularını terk etme üzerine kurulduğunu ifade etmiştir.⁷

Tasavvuf kaynaklarında nefsin en tehlikeli hastalıklarının başında kibir, hevâya tâbi olma, haset, dünya sevgisi ve benlik iddiası gelmektedir. Sûfiler, bu hastalıkları yalnızca ahlâkî kusurlar şeklinde değil, kul ile Allah arasına giren manevi perdeler olarak değerlendirmişlerdir. Özellikle kibir, sûfiler tarafından manevi yükselişin önündeki en büyük engellerden biri kabul edilmiştir. Fudayl b. İyâz (öl. 187/803), tevazuyu “Hakk’ı kim söylesen söylesin kabul etmek” şeklinde tanımlayarak kibri, hakikate kapanmanın bir sonucu olarak görmüştür. Benzer şekilde Ebû Bekir eş-Şiblî (öl. 334/946), insanın kendisini diğerlerinden üstün görmesini manevi bir hastalık kabul etmiş; kendi varlığını “bâ harfinin altındaki nokta” kadar değersiz görerek hakikî tevazunun benlikten sıyrılmakla mümkün olduğunu ifade etmiştir.⁸

Sûfilerin üzerinde önemle durduğu bir diğer nefis hastalığı, hevâ ve şehvet düşkünlüğüdür. Hevâ, insanın ilâhî ölçüler yerine kendi arzularını merkeze alması anlamına gelmektedir. Yahyâ b. Muâz er-Râzî (öl. 258/872), nefsin sürekli dünya lezzetlerine yöneldiğini ve insanı gaflete sürüklediğini belirtirken Serî es-Sakatî (öl. 251/865), uzun yıllar boyunca nefsinin arzularına bilinçli biçimde karşı koyduğunu ifade ederek nefis terbiyesinin süreklilik isteyen bir mücâhede olduğunu göstermiştir. Ebû Süleyman ed-Dârânî (öl. 215/830) ise açlık ve riyâzetin nefsi zayıflatarak kalbi incelttiğini, çok yemenin ise gaflet ve kasvet doğurduğunu belirtmiştir. Bu anlayış doğrultusunda sûfiler, açlığı yalnızca bedenî bir mahrumiyet değil; kalbi mâsivâdan arındıran manevi bir eğitim yöntemi olarak görmüşlerdir.⁹

Tasavvufî gelenekte haset de nefsin yıkıcı hastalıklarından biri kabul edilmiştir. Çünkü haset, insanın başkasına verilen nimetten rahatsızlık duyması ve sürekli dış dünyaya odaklanması sebebiyle kalpte huzursuzluk meydana getirmektedir. Sûfilere göre haset, kişinin ilâhî taksime rıza göstermediğinin işareti olup kalpteki teslimiyet duygusunu zayıflatmaktadır. Bu nedenle sûfiler, kanaat, rıza ve şükür ahlâkını nefsin bu hastalığına karşı temel tedavi yöntemi olarak değerlendirmişlerdir.

Nefsin hastalıklarını tedavi etmenin ilk şartı, sûfilere göre kişinin kendi kusurlarını fark etmesi ve nefesine güvenmemesidir. Bu sebeple tasavvuf geleneğinde “nefsi itham etmek” önemli bir prensip hâline gelmiştir. Cüneyd-i Bağdâdî, insanın nefsinin sürekli sorgulaması gerektiğini belirtmiş; Ebû Bekr et-Temestânî (öl. IV./X. yüzyıl), kul ile Allah arasında bulunan en büyük perdenin nefis olduğunu ifade etmiştir. Bayezîd-i Bistâmî (öl. 234/848) ise hakikî tevazunun, kişinin kendisini halkın en hayırlısı değil, en kusurlusu görmesiyle mümkün olacağını söylemiştir. Bu anlayış, sûfî terbiyede benlik iddiasını kırmayı ve kulda acziyet bilinci oluşturmayı amaçlamaktadır.¹⁰

Nefsin tedavisinde sûfilerin en fazla önem verdiği yöntemlerden biri mücâhede ve riyâzettir. Mücâhede, nefsin arzularına karşı koymak; riyâzet ise nefsin isteklerini sınırlandırarak onu disipline etmek anlamına gelir. Sehl et-Tüsterî, mücâhedenin sûfî yolunun temel esaslarından biri olduğunu belirtirken Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797), insanın kendi nefsiyle savaşmasını dış düşmanlarla savaşmasından daha büyük bir mücadele olarak değerlendirmiştir. Sûfiler, nefisle mücadelenin “büyük ci-

⁷ Ebû'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *er-Risâle*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 230; Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 263.

⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 231; Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 264.

⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 232; Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 264.

¹⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 234-235; Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 265-266.

had" olduğunu ifade ederek insanın en çetin savaşının kendi iç dünyasında gerçekleştiğini vurgulamışlardır. Bu sebeple az yemek, az uyumak, az konuşmak ve dünyaya aşırı bağlanmamak gibi uygulamalar, sûfî terbiyenin temel disiplinleri arasında yer almıştır.¹¹

Huşû, murâkabe ve tevazu da nefsin hastalıklarını tedavi eden temel manevi yöntemler arasında kabul edilmiştir. Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), huşûyu kalpte sürekli hissedilen korku ve rikkat hâli olarak tanımlarken Ebû Osman el-Hîrî (öl. 298/910), huşû sahibi kişinin organlarının da edepli ve sükûnetli olacağını belirtmiştir. Murâkabe ise kulun kendisini sürekli ilâhî gözetim altında hissetmesi anlamına gelmektedir. Bu bilinç sayesinde insan, davranışlarını kontrol etmekte ve hevâyâ kapılmaktan korunmaktadır. Tevazu ise sûfîler tarafından kibri ortadan kaldıran en önemli ahlâkî erdemlerden biri kabul edilmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in (öl. 101/720) halka hizmet etmesi, Hz. Ömer'in (634/644) omzunda su kırması taşıması ve sûfîlerin insanlara hizmet etmeyi nefis terbiyesi saymaları, tevazunun tasavvufî ahlâktaki merkezî yerini göstermektedir.¹²

Sûfîler, nefis terbiyesini yalnızca bireysel bir ahlâk eğitimi olarak değil; aynı zamanda insanı tevhid şuuruna ulaştıran bir manevi dönüşüm süreci olarak görmüşlerdir. Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (öl. 309/922), insanın kendi benliğine güvenmesini Hak'tan uzaklaştıran bir perde olarak değerlendirirken Ebû Ali Siyâh el-Mervezî (öl. 462/1069), nefsin insanı sürekli rahatlığa çağırdığını ve bundan dolayı ona güvenilemeyeceğini ifade etmiştir. Tasavvufî düşüncede fenâ, nefsin benlik iddiasından arınması; bekâ ise kulun Hak ile dirilik kazanması şeklinde yorumlanmıştır. Bu sebeple sûfîler, nefis terbiyesinin nihai amacını yalnızca kötü huylardan kurtulmak değil; kalbi Allah'tan başka her şeyden temizleyerek mârifetullahı ulaşmak şeklinde açıklamışlardır.¹³

Sonuç olarak tasavvufî düşüncede nefsin hastalıkları, insanın manevi yükselişini engelleyen içsel perdeler olarak değerlendirilmiş; kibir, hevâ, haset, dünya sevgisi ve benlik tutkusu sûfîler tarafından en büyük manevi afetler arasında sayılmıştır. Bu hastalıkların tedavisinde ise mücâhede, riyâzet, açlık, murâkabe, huşû, tevazu, hizmet ahlâkı ve sürekli nefis muhasebesi temel yöntemler olarak benimsenmiştir. Hasan-ı Basrî'den Cüneyd-i Bağdâdî'ye, Sehl et-Tüsterî'den Fudayl b. İyâz'a kadar pek çok sûfî, insanın hakikî kurtuluşunun nefsin arzularına boyun eğmekte değil; onu ilâhî iradeye teslim edecek şekilde terbiye etmekte bulunduğunu vurgulamıştır. Böylece tasavvuf geleneği, insanın iç dünyasını arındırmayı hedefleyen derinlikli bir ahlâk ve mâneviyat sistemi geliştirmiştir.

2. Nefis Terbiyesinde Aile Faktörü

İnsan, fıtratı gereği hem toplumsal bir varlık hem de uzun süreli terbiyeye muhtaç bir mahlûktur. Doğuştan herhangi bir bilgi hazinesine sahip olmayan ve bundan dolayı ümmî olarak vasıflanan insan, sahip olduğu istidad sayesinde çocukluk döneminden itibaren düzenli bir eğitim ve yönlendirmeye ihtiyaç duyar. Bu süreç, nefsin ham eğilimlerinin belirginleştiği ve davranış kalıplarının şekillendiği kritik bir evreyi oluşturur. Bu nedenle nefis terbiyesi, yalnızca yetişkinlikte başlayan soyut bir arınma süreci değil; erken yaşlardan itibaren gündelik hayat içinde inşa edilen bir karakter oluşumudur. Bu insanın temelinde aile kurumu yer alır. Aile, sadece fizyolojik ihtiyaçları karşılayan bir yapı değil; sevgi, güven ve aidiyet temelinde şahsiyetin şekillendiği doğal bir eğitim alanıdır. Çocuk, aile içindeki etkileşimler aracılığıyla görgü, sorumluluk ve hak bilinci gibi değerleri çoğunlukla gözlem ve taklit yoluyla öğrenir. Bu bağlamda aile, nefsin anlık arzularını disipline eden, iradeyi güçlendiren, hayâ, saygı ve şükür gibi erdemlerin kökleşmesini sağlayan ilk terbiyeci çerçeveyi oluşturur. Böylece terbiye, yalnızca davranışların kontrolü değil; içsel denetim ve vicdanî farkındalığın inşası olarak anlam kazanır.¹⁴

¹¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 236-237.

¹² Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 267.

¹³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 239.

¹⁴ Kınalızâde Ali Efendi, *Devlet ve Aile Ahlâkı*, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1982), 39, 173; Hans Zulliger, *Çocuk Vicdanı ve Biz*, ter. Kamuran Şipal (İstanbul: Bozak Yay, 1977), 9.

İç denetim kabiliyetinin sağlıklı biçimde gelişmesi, aile içi ilişkilerin sevgi ve disiplin kadar hakaniyet ilkesiyle de yürütülmesini gerektirir. Bu bağlamda adalet, nefis terbiyesinin ailedeki temel eksenlerinden biridir. Aile, küçük bir toplum modeli olduğundan burada adalet duygusu gelişmeyen çocukta kıskançlık, öfke ve kendini ispat çabası gibi tepkisel eğilimler güçlenebilir. Özellikle ayrımcılık biçimleri, nefsin olumsuz yönlerini besleyerek ahlâkî gelişimi zedelerken adil paylaşım ve eşit muamele, çocuğa hak bilinci kazandırarak iç disiplini destekler.¹⁵ Bunun yanında doğruluk ilkesi, güven temelli bir terbiye ortamının vazgeçilmez unsurudur. Çocuğun sorularına verilen dürüst ve tutarlı cevaplar, onun zihninde güven duygusunu pekiştirir ve ahlâkî değerlerin içselleştirilmesini sağlar. Aksi durumda güvenin sarsılması, nefsin aldatma ve gizleme eğilimlerini meşrulaştırabilir. Ancak aile terbiyesi, dış çevreden bağımsız değildir. Günümüzün çok katmanlı sosyal yapısında çocuk, farklı ve çoğu zaman çelişkili uyaranlarla karşılaşır. Bu nedenle aile içindeki değerlerin etkili olabilmesi, çevresel tutarlılıkla da desteklenmesine bağlıdır.¹⁶ Sonuç olarak aile; sevgi, adalet, doğruluk ve sorumluluk ilkeleri etrafında şekillenen yapısıyla, nefsin ham eğilimlerini disipline ederek ahlâkî olgunluğa yönelten temel terbiye kurumudur.

Nefis terbiyesinin en erken ve en görünür şekilde işlendiği yer ailedir ve bu durum özellikle model alma ile tutarlılık ilkeleri üzerinden belirginleşir. Çocuk, ahlâkî değerleri çoğunlukla telkinle değil, gözlem ve taklit yoluyla edinir; bu nedenle anne ve baba, onun ilk ve en etkili referanslarıdır. Söz ile davranış arasındaki uyum, değerlerin içselleşmesini sağlarken çelişkili tutumlar, ahlâkî bilincin yüzeysel kalmasına ve nefsin çıkar merkezli eğilimlerine alan açar. Bu sebeple aile, yalnızca normları öğretmenin değil, değerleri yaşayan bir ortam olmalıdır. Sevgi, disiplin ve özgürlük arasında kurulan dengeli ilişki, nefis terbiyesinin pedagojik temelini oluşturur: Sevgi güveni tesis eder, disiplin sınır bilinci kazandırır, özgürlük ise sorumlulukla birlikte iradeyi güçlendirir. Aşırılıkların her iki ucu da sağlıksız benlik gelişimine yol açarken itidal, dengeli bir şahsiyetin anahtarıdır. Bu süreç, bireysel bir iç arınmanın ötesinde, aile aracılığıyla toplumsal boyut kazanan bir karakter inşasını ifade eder. Çocuğun erken yaşantıları, yalnızca kişilik yapılanmasını değil, dinî duyarlılık ve ahlâkî yönelimlerini de belirler. Taklit ve özdeşim mekanizması, bu oluşumda merkezi bir rol oynar. Ebeveynlerin dinî ve ahlâkî tutumları, çocuğun nefsi eğilimlerini şekillendirirken tutarlı ve dengeli bir yaşam tarzı, din ile güven ve anlam arasında olumlu bir bağ kurulmasını sağlar. Böylece aile, nefis terbiyesinin ilk ve en etkili mektebi olarak, bireyin iç dünyasında kalıcı bir ahlâkî yapı inşa eder.¹⁷

Dinî duyarlılığın iç disipline dönüşmesi, yalnızca model alma ile değil, çocuğun duygu dünyasının sağlıklı bir bağlanma ilişkisi içinde yönlendirilmesiyle mümkündür. Çocuk, öncelikle anne ve babasına güven temelinde bağlanır; bu ilişki, ilerleyen süreçte aşkın olana yönelme kapasitesinin zeminini oluşturur. Ancak bu yönlendirme, korku ve tehdit diliyle değil, sevgi ve güven eksenli bir pedagojik yaklaşım üzerinden gerçekleştirilmelidir. Zira korkuya dayalı dinî telkinler, nefsin kaygı ve kaçınma eğilimlerini güçlendirirken sevgi temelli rehberlik, iç disiplinin ve bilinçli tercihin gelişimini destekler.

Nefis terbiyesi açısından belirleyici olan, değerlerin dış baskıyla değil, içsel kabul ve anlamlandırma yoluyla benimsenmesidir. Bu sürecin sağlıklı işlemesi, bilginin yalnız içeriğine değil, sunuluş zamanına ve yöntemine de bağlıdır. Gelişim düzeyine uygun, merakı besleyen ve sorulara sabırla cevap veren bir yaklaşım hem güven duygusunu pekiştirir hem de dinî bilginin içselleştirilmesini kolaylaştırır. Bu bağlamda aile, yalnızca bilgi aktaran bir kurum değil; irade, düşünme ve duygusal olgunluğu birlikte geliştiren bir terbiye ortamıdır.¹⁸

Sonuç olarak dinî kişilik gelişimi ile nefis terbiyesi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Ailede yaşanan dinî hayatın niteliği, çocuğun ahlâk anlayışını, sorumluluk bilincini ve irade gücünü belirler.

¹⁵ Abdullah Özbek, "İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi I-II", (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 385.

¹⁶ Musa Kazım Arıcan vd. (ed.), *Eğitim ve Ahlak Şurası*, (Ankara: Eğitim Bir-Sen Yayınları, 2015), 385.

¹⁷ Ali Rıza Aydın, "Çocuğun Dini Kişiliğinin Gelişiminde Aile Faktörü", *Ekev Akademi Dergisi* 15/7 (2003), 3-8.

¹⁸ Özbek, "İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi I-II", 402.

Sevgi, güven ve tutarlılığa dayalı bir aile ortamı, nefsin dengelenmesini ve değerlerin kalıcı biçimde içselleştirilmesini mümkün kılan kurucu zemindir.

Aile merkezli pedagojik zeminin tasavvufî teorik çerçeveye irtibatlandırılması, nefsin mahiyeti ve tezkiye ihtiyacını daha derinlikli biçimde ortaya koyar. Tasavvufî düşüncede nefis, insanı hem yüksele hem de düşüşe açık kılan çift yönlü bir iç dinamiktir. Kur'ân'da kötülüğü emredici yönüyle anılmakla birlikte, sûfiler nefsin yalnızca ahlâkî zaafının kaynağı olmadığını; terbiye edildiğinde kemâle ulaştıran bir imkân alanı olduğunu vurgulamışlardır. Bu nedenle nefis terbiyesi, onu yok etmeyi değil disiplin altına alarak dönüştürmeyi hedefleyen bir süreçtir.¹⁹

2.1. Klasik ve Modern Tasavvuf Düşünürlerinde Aile Merkezli Nefis Terbiyesi

Sûfilerin nefisle mücadeleye dair ortaya koydukları ilkeler, aile hayatının manevi niteliğini inşa edecek önemli esaslar içermektedir. Özellikle az yeme, kanaat, tevazu, hizmet, sabır ve edep gibi kavramlar, aile içinde çocuğun ahlâkî gelişimini şekillendiren temel değerler arasında yer alır. Kuşeyrî'nin naklettiği rivayetlerde Yahyâ b. Muâz (öl. 258/872), Ebû Süleyman Dârânî ve Sehl et-Tüsterî gibi sûfiler, nefsin arzularını sınırlamanın kalbi incelttiğini ve insanı Hakk'a yaklaştırdığını ifade etmişlerdir. Bu anlayış, aile ortamında tüketim hırsını körükleyen değil; ölçülülüğü, kanaati ve paylaşmayı öğreten bir terbiyeyi gerekli kılar. Özellikle çocukların sınırsız arzu ve isteklerle değil, sabır ve ölçü bilinciyle yetiştirilmesi, tasavvufî ahlâkın ailedeki en önemli yansımalarından biridir.²⁰

Tasavvuf geleneğinde sofranın da bir terbiye mekânı olarak görüldüğü dikkat çekmektedir. Sûfiler açlığı yalnızca bedensel bir mahrumiyet değil, nefsin taşkın arzularını kıran bir riyâzet yöntemi olarak değerlendirmişlerdir. Ebû Süleyman Dârânî'nin "Dünya amelinin anahtarı tokluk, âhiret amelinin anahtarı açlıktır" sözü, aşırı tüketimin kalbi katılaştırdığı düşüncesini yansıtmaktadır. Bu anlayış aile hayatına uyarlandığında, çocukların israf, tüketim tutkusu ve konfor bağımlılığı yerine sade yaşam, şükür ve paylaşma ahlâkıyla yetiştirilmesi gerektiği sonucu ortaya çıkar. Nitekim sûfilerin az yemek, nefsi her isteğinde serbest bırakmamak ve bedeni arzuların hâkimiyetinden kurtarmak yönündeki tavsiyeleri, ailede disiplinli bir ahlâk eğitimi destekleyen önemli ilkeler sunmaktadır.²¹

Nefis terbiyesinde aile faktörünün en önemli boyutlarından biri de ebeveyn örnekliğidir. Çünkü tasavvufî gelenekte ahlâk, yalnızca sözle öğretilen bir bilgi değil, hâl ile aktarılan bir yaşayış biçimidir. Sûfiler, insanın nefsin terbiye etmeden başkasını irşad edemeyeceğini özellikle vurgulamışlardır. Bu sebeple aile içinde anne ve babanın sergilediği davranış biçimi, çocuğun manevi ve ahlâkî gelişiminde belirleyici rol oynar. Tevazu sahibi bir ebeveyn, çocuğa kibirden uzak durmayı; sabırlı bir ebeveyn öfke kontrolünü, kanaatkâr bir ebeveyn ise dünya hırsına karşı ölçülü olmayı fiilî olarak öğretir. Şiblî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Hasan-ı Basrî gibi sûfilerin tevazuya ve nefsin kırılmasına dair sözleri, aile içinde benmerkezci kişilik yerine merhamet merkezli bir karakter inşasının önemini ortaya koymaktadır.²²

Sûfiler, nefsin en büyük hastalıklarından birinin kibir olduğunu ifade etmişlerdir. Bu nedenle tevazu, nefis terbiyesinin temel ilkelerinden biri kabul edilmiştir. Özellikle hizmet etmeyi küçümsemek, insanlara yumuşak davranmak ve kendisini başkalarından üstün görmemek sûfî ahlâkının ana unsurları arasında yer alır. Aile ortamında bu anlayışın hâkim olması, çocukta empati, saygı ve paylaşma duygularının gelişmesini sağlar. Nitekim Hz. Ömer'e nispet edilen hizmet ve tevazu örnekleriyle

¹⁹ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, trc. A. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1992), 390.

²⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 239.

²¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 239.

²² Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 266.

birlikte sûfilerin misafire hizmet etmeyi bir olgunluk göstergesi saymaları, aile içinde fedakârlık ve sorumluluk bilincinin nasıl şekillenmesi gerektiğini göstermektedir. Böylece aile, nefsin bencil eğilimlerini besleyen değil; onları dengeleyen bir manevi eğitim alanına dönüşmektedir.²³

Tasavvufî kaynaklarda hevâ ve şehvetin kontrol altına alınması da nefis terbiyesinin merkezinde yer almaktadır. Kuşeyrî'nin aktardığı rivayetlerde sûfiler, nefsin arzularına sürekli boyun eğmenin kalbi kararttığını ve insanı Hak'tan uzaklaştırdığını belirtmişlerdir. Bu yaklaşım, aile eğitiminde disiplin, ölçü ve irade terbiyesinin önemini göstermektedir. Çocuğun her isteğinin sınırsız biçimde karşılanması yerine, sabretmeyi öğrenmesi ve arzularını kontrol edebilmesi tasavvufî ahlâk açısından önemli görülmektedir. Çünkü nefis terbiyesi, arzuları bütünüyle yok etmek değil; onları ilâhî ölçüye göre disipline etmektir.²⁴

Sonuç olarak tasavvufî düşüncede nefis terbiyesi, yalnızca ferdî bir arınma süreci değil, aileyi de içine alan bütüncül bir ahlâk eğitimidir. Sûfilerin açlık, kanaat, tevazu, hizmet, sabır ve hevâyâ muhalefet gibi ilkeler etrafında geliştirdikleri manevi disiplin anlayışı, aile kurumunun ahlâkî yapısını güçlendiren önemli esaslar taşımaktadır. Aile, nefsin sınırsız arzularını besleyen değil; onları dengeleyen bir terbiye mekânı hâline geldiğinde, bireyin hem manevi olgunlaşması hem de toplumun ahlâkî istikrarı mümkün hâle gelir. Bu yönüyle tasavvufî nefis terbiyesi anlayışı, modern dönemde aile merkezli ahlâk ve karakter eğitime katkı sunabilecek güçlü bir manevi miras niteliği taşımaktadır.

Tasavvuf, nefis terbiyesini salt günahları terk etme pratiği olarak değil; benlik iddiasıyla yüzleşme, iç eğilimleri denetleme ve sürekli murâkabe hâlinde yaşama şeklinde kurar. Riyâzet, zühd ve muhasebe gibi yöntemler, nefsin gizli yönelimlerini ortaya çıkararak onu dengelemeyi amaçlar. Bu doğrultuda "inkisâr", sahte benlik iddiasının kırılması ve hakiki kulluk bilincine ulaşmanın temel şartı olarak değerlendirilir.²⁵ Bu teorik yaklaşım, İbn Miskeveyh'in (öl. 421/1030) ahlâk anlayışında sistematik bir bütünlük kazanır. Miskeveyh'e göre nefis, ruhanî bir cevher olup şehvî, gazabî ve akli güçleri bünyesinde taşır. Terbiye, bu güçleri bastırmak değil; aklın rehberliğinde itidale yönlendirerek faziletleri meleke hâline getirmektir. Dolayısıyla ahlâk, tekrar ve alışkanlık yoluyla nefsin tabiatına yerleşen kalıcı bir yetkinliktir. Bu bağlamda aile, nefis terbiyesinin en erken ve en etkili uygulama alanı olarak öne çıkar. Çocuğun duygusal güven ortamı, alışkanlıkları ve ilişki biçimleri, nefsin itidale mi yoksa taşkınlığa mı yöneleceğini belirleyen temel faktörlerdir. Aile, bir yandan kötü eğilimlerin yerleşmesini engelleyen koruyucu bir çerçeve sunarken diğer yandan faziletlerin alışkanlık hâline gelmesini sağlar. Böylece aile, ahlâkın yalnız öğretildiği değil, nefsin tabiatına yerleşen bir meleke olarak inşa edildiği asli terbiye zemini hâline gelir.²⁶

Miskeveyh'in felsefî-ahlâkî sistematiklerinden tasavvufî temsil gücü yüksek bir örneğe geçildiğinde, Ebu'l-Hasan el-Harakânî (öl. 425/1033), nefis terbiyesini Kur'an ve Sünnet merkezli bir manevi eğitim anlayışı içinde ele alarak tasavvufî düşüncede bütüncül bir ahlâk ve irfan pedagojisi geliştirmiştir. Ona göre insan, hem fücûra hem de takvâyâ yönelme potansiyeline sahip olup bu yönelişin istikameti iradenin eğitimi, tefekkür ve ilâhî inayete belirlenir. Bu çerçevede nefis, yok edilmesi gereken bir unsur değil; disipline edilerek arındırılması ve hakikate yönlendirilmesi gereken dinamik bir güçtür.

Harakânî'nin yaklaşımında nefisle mücadele, bireysel arınmanın ötesinde, kulun Allah ile ilişkisini derinleştiren kapsamlı bir eğitim sürecidir. Tezkiye, yalnız günahı terk etmekle sınırlı olmayıp kalbin mâsivâdan arındırılmasını, iradenin vahyin ölçülerine göre şekillendirilmesini ve ahlâkın kemâle

²³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 240.

²⁴ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 267.

²⁵ Arıcan vd., *Eğitim ve Ahlak Şurası*, 385.

²⁶ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk ve tathîrû'l-arâk*, çev. Abdulkadir Şener, Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2013), 18, 21, 27, 83, 84, 204; Muhammed İspirli, *İbn Miskeveyh'in "Tehzîbu'l-Ahlâk" Adlı Eserinin Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 32.

erendirilmesini içerir. Mücâhede ve riyâzet bu süreçte amaç değil, araçtır; amelin değeri ise niceliğinde değil, ihlâsında aranır. Bu anlayış, nefis terbiyesini toplumsal sorumlulukla da ilişkilendirir. İç arınma, insanlardan uzaklaşmayı değil; merhamet, hizmet ve sorumluluk bilinciyle topluma yönelmeyi gerektirir. Böylece Harakânî'nin modeli, ihlâs, istikamet ve toplumsal faydayı birleştiren dengeli ve kuşatıcı bir tasavvuf anlayışı ortaya koyar.²⁷

Harakânî'nin nefis terbiyesine ilişkin ortaya koyduğu tasavvufî bütünlük, daha sistematik ve teorik bir çerçeve içinde Gazzâlî'nin ahlâk ve meleke merkezli yaklaşımında yeni bir temellendirme kazanır. Gazzâlî'ye göre nefis terbiyesi, ahlâkı yalnızca doğruyu bilme seviyesinde bırakan teorik bir bilinç değildir; aksine riyâzet, mücâhede ve sürekli tekrar yoluyla kalpte yerleşik bir melekeye dönüşen bir inşa sürecidir. Bu bağlamda güzel ahlâk, dış davranışların rastlantısal toplamından ibaret olmayıp insanın iç dünyasında yerleşmiş kalıcı bir nitelik, başka bir ifadeyle kalbin sûretidir. Dolayısıyla nefsi terbiye etmek, insanın varlık yapısında bulunan akıl, gazap ve şehvet gibi içsel kuvvetleri adalet ve itidal ekseninde dengelemek anlamına gelir. Bu kuvvetler arasındaki denge bozulduğunda aşırılık ve eksiklikler ortaya çıkar ve bunlar kötü huylara kaynaklık eder; buna karşılık denge korunduğunda faziletler doğar ve ahlâkî kemâl mümkün hâle gelir.²⁸

Gazzâlî, nefis terbiyesinde ahlâkın değişebilirliği ilkesini merkeze alır. Ona göre insanın fitrî eğilimleri bütünüyle ortadan kaldırılamasa da doğru yöntemlerle yönlendirilerek itidale kavuşturulabilir. Bu dönüşüm, nefse muhalefet ve erdemli davranışların bilinçli tekrar yoluyla alışkanlığa dönüştürülmesiyle gerçekleşir. Gazzâlî bu süreci “zıddıyla tedavi” ilkesiyle açıklar: Kibir tevazu ile cimrilik cömertlikle, öfke ise hilm ile dengelenir. Bu bağlamda önemli olan, davranışların yalnız dış eylem olarak kalmaması, zamanla kalpte yerleşik bir meleke hâline gelmesidir. Tekrar edilen ameller, başlangıçta zorlayıcı olsa da süreç içinde tabii bir ahlâkî refleks hâline dönüşür. Bu nedenle nefis terbiyesi, ani bir değişim değil; süreklilik, denge ve iç denetim gerektiren uzun vadeli bir eğitim sürecidir. Gazzâlî'ye göre bu sürecin en büyük engellerinden biri, insanın kendi kusurlarını fark edememesidir. Nefsin aldatıcı doğası karşısında sürekli murâkabe, öz eleştiri ve bilinçli farkındalık geliştirmek zorunludur. Bu sayede kişi, zaafılarını tanıyıp dönüştürerek ahlâkî olgunluğa ulaşabilir.²⁹

Gazzâlî'nin nefis terbiyesinde erken müdahale ve alışkanlık kazandırma vurgusu, bu sürecin en önemli toplumsal zemini olarak aileyi öne çıkarır. Ona göre aile, yalnızca çocuğa nasihat veren bir kurum değil; çocuğun nefisle kuracağı ilişkinin yönünü belirleyen ilk eğitim ortamıdır. Gazzâlî'nin meşhur benzetmesiyle çocuk, anne-babanın elinde bir emanet; kalbi ise “işlenmemiş ve her şekli alabilecek bir cevher”dir. Bu benzetme, nefis terbiyesinde aile faktörünün mahiyetini açık biçimde ortaya koyar. Çünkü çocukta arzu ve öfke gibi eğilimler henüz kökleşmeden önce aile tarafından doğru yönde biçimlendirilebilir; küçük yaşta kazandırılan edep ve ölçülülük ise kalıcı bir karakter niteliğine dönüşür. Buna karşılık geç başlayan eğitim, çoğu zaman yüzeysel kalır ve nefiste kökleşmiş alışkanlıkları değiştirmekte yetersiz olur.³⁰

Gazzâlî, aile içi terbiyeyi arzunun disiplin altına alınması ve hayâ duygusunun geliştirilmesi üzerine temellendirir. Ona göre ölçülü yaşam, kanaat ve sabrı beslerken yeme âdâbı gibi pratikler şehvetin kontrolünü sağlar. Hayâ ise çocuğun içsel denetimini kuran temel ahlâkî mekanizmadır. Bu süreçte örneklik esastır; çocuk, öğütten ziyade gördüğünü benimser. Nefis terbiyesi ani müdahalelerle değil,

²⁷ Şeyh Ebu'l-Hasan Harakân, *Nûru'l-Ulûm ve Münâcât*, haz.: Hasan Çiftçi (Ankara: Şehit Ebü'l-Hasan Harakânî Derneği Yayınları, 2004), 258; Mehmet Emin Seyhan, “Ebu'l-Hasan El-Harakânî'nin Nefsi Tezkiye Metodu”, *Turkish Studies* 9/2 (2014), 8.

²⁸ Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 384.

²⁹ Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 385-386.

³⁰ Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 390.

tedricî ve dengeli bir eğitimle gerçekleşir. Ölçülü disiplin ve teşvik iç denetimi güçlendirirken aşırı baskı nefsin direnç geliştirmesine yol açar.³¹

Bütün bu değerlendirmeler, Gazzâlî'nin düşüncesinde ailenin nefis terbiyesindeki kurucu rolünü açık biçimde ortaya koyar. Bu perspektife göre aile, yalnızca eğitimin başladığı ilk kurum değil, bizzat ahlâkî karakterin şekillendiği temel zemindir. Arzuları ölçüye bağlayan, hayâyı içsel bir koruyucuya dönüştüren, tekrar ve alışkanlık yoluyla ahlâkî karaktere yerleştiren ve çocuğu olumsuz çevre etkilerine karşı dayanıklı kılan yapı öncelikle aile içinde inşa edilir. Böylece nefis terbiyesi yalnız bireysel kemâlin değil, aynı zamanda toplumsal düzenin de başlangıç noktası hâline gelir. Gazzâlî'nin düşünce sisteminde toplumsal düzenin kalıcılığı, bireyin iç dünyasında kurulan ahlâkî düzenle doğrudan ilişkilidir; iç düzen kurulmadan dış düzenin sahici ve kalıcı olması mümkün değildir.³²

Gazzâlî'nin ahlâk ve meleke merkezli nefis terbiyesi anlayışının ardından, tasavvufta teslimiyet ve iç yöneliş vurgusunu daha belirgin hâle getiren sûfilerden biri olan İbn Atâullah el-İskenderî'ye (öl. 709/1309) geçildiğinde, nefis terbiyesinin "benlik iddiasını tasfiye" boyutu yeni bir derinlik kazanır. İskenderî'nin yaklaşımı, yalnızca bireysel bir iç arınma sürecini değil; aynı zamanda insanın yetiştiği sosyal ve ahlâkî çevrenin bu sürece yaptığı katkıyı da anlamayı mümkün kılar. Bu bağlamda aile, çocuğun nefsiyle ilk kez yüzleştiği ve benlik iddiasını kontrol etmeyi öğrendiği temel eğitim ortamı olarak öne çıkar.³³

İskenderî'ye göre nefis, insanın manevi yolculuğunda mutlak anlamda yok edilmesi gereken bir düşman değil; yanlış yönlendirildiğinde engel hâline gelen bir kuvvettir. Bu sebeple nefsi arzuladığı her şeyle doyurmak, onu güçlendirmek ve sahibine karşı cesaretlendirmek anlamına gelir. İskenderî'nin yılan besleme benzetmesi bu hakikati açık biçimde ifade eder: Bir kimsenin evinde yılan besleyip sonunda onun tarafından sokulması nasıl kaçınılmaz ise, nefsi ölçsüz arzularla beslemek de insanı manevi açıdan zayıflatır. Bu düşünce aile bağlamında değerlendirildiğinde, çocuk terbiyesinde sınırsız arzu tatmininin tehlikesine işaret eder. Zira çocuğun nefsi eğilimlerinin kontrolsüz biçimde desteklenmesi, ilerleyen yaşlarda benlik merkezli ve ölçsüz bir karakterin oluşmasına zemin hazırlayabilir. Dolayısıyla aile, sevgi ile disiplin arasındaki dengeyi kurarak çocuğun nefsinin kontrol etmeyi öğrenmesine rehberlik eden ilk eğitim kurumudur.³⁴

İskenderî'nin düşüncesinde insanın ruh ve nefis arasında konumlandırılması ilâhî hikmetin bir gereğidir. Ruh ulvî olana, nefis ise süflî olana meyler; insan ise bu iki yön arasındaki gerilim içinde kemâle doğru yürür. Bu gerilim, terbiyenin zeminini oluşturur. Aile ortamı ise bu gerilimin ilk kez tecrübe edildiği sosyal alan olarak büyük önem taşır. Çocuk, ebeveynlerinin tutumları, değerleri ve davranış kalıpları aracılığıyla nefsin arzularını sınırlamayı, sabrı, kanaati ve ölçülülüğü öğrenir. Böylece nefis terbiyesi soyut bir öğreti olmaktan çıkar; gündelik hayatın içinde somut bir karakter eğitimine dönüşür.³⁵

İskenderî'ye göre nefis terbiyesi yalnızca iradeyi zorlayan bir baskı süreci değildir; asıl dönüşüm kalbin yönünü tashih etmekle başlar. Kalp Hak'ka yöneldiğinde nefis zayıflar, kalp dünyaya bağlandığında ise nefis güç kazanır. Bu yaklaşım aile eğitiminde de belirleyici bir ilkeye işaret eder. Zira çocukların ahlâkî gelişiminde sadece davranışları kontrol etmek yeterli değildir; kalpte değer bilinci oluşturmak gerekir. Aile ortamında ibadet, dua, şükür ve merhamet gibi değerlerin yaşanarak öğretilmesi,

³¹ Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 391-392.

³² Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 392.

³³ Atâullah el-İskenderî, *Tâcü'l-Arûs*, çev. Eser Sazak (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2019), 62.

³⁴ İskenderî, *Tâcü'l-Arûs*, 63.

³⁵ İskenderî, *Tâcü'l-Arûs*, 63.

çocuğun kalbinde ilâhî yöneliş bilincini güçlendirir ve nefsin aşırı taleplerini dengelemeye yardımcı olur.³⁶

İskenderî'nin nefis terbiyesinde vurguladığı bir diğer önemli husus ise tevekkül ve ilâhî inayet anlayışıdır. Ona göre kul, nefsini yalnızca kendi gücüyle terbiye edeceğini düşündüğünde gizli bir benlik iddiasına kapılabilir. Gerçek tezkiye, kulun çabasıyla birlikte ilâhî yardımın da devreye girmesiyle gerçekleşir. Bu anlayış aile terbiyesi açısından da anlamlıdır. Ebeveynler çocuklarının ahlâkî gelişimi için çaba gösterirken aynı zamanda onların manevi gelişimini Allah'ın inayetine emanet ederler. Böylece eğitim yalnızca disiplin ve kontrol değil; aynı zamanda dua, rehberlik ve örneklik yoluyla gerçekleşen bir manevi yönlendirme sürecine dönüşür.³⁷

İskenderî'nin düşüncesinde nefis terbiyesinin pratik sonucu, ibadetin zorlamadan ülfete dönüşmesi; yani insanın yöneliş haritasının değişmesidir. Başlangıçta nefis ibadete zorlanabilir; fakat kalp ilâhî huzuru tattığında günahın verdiği geçici haz yerini taatin huzuruna bırakır. Aile ortamı bu dönüşümün ilk adımlarının atıldığı yerdir. Çocuk, ibadet ve ahlâkî davranışlarla erken yaşta tanıştığında, başlangıçta bir alışkanlık olarak edindiği bu davranışlar zamanla içsel bir yönelişe dönüşür. Böylece nefis terbiyesi dışsal bir zorlamadan ziyade karaktere yerleşen bir meleke hâlini alır.

Sonuç olarak İbn Atâullah el-İskenderî'nin nefis terbiyesi anlayışı, aile eğitimi bağlamında değerlendirildiğinde önemli bir perspektif sunar. Ona göre nefis terbiyesi, arzuları körü körüne bastırmak değil; kalbi Allah'a yönelten bir bilinç inşa etmektir. Bu sürecin ilk ve en etkili eğitim zemini ise ailedir. Aile ortamında sevgi, ölçülülük, sabır ve manevi değerlerle yetişen birey, nefsin sınırsız arzularına karşı daha güçlü bir iç denge kazanır. Böylece nefis düşman olmaktan çıkar; ruhun rehberliğinde kulluğun kemâline hizmet eden bir araca dönüşür. Bu dönüşüm ise insanın benlik iddiasından arınarak teslimiyet bilincine ulaşmasıyla mümkün olur. Aile, bu teslimiyet bilincinin ilk tohumlarının atıldığı en temel terbiyesel iklimdir.³⁸

Klasik tasavvufî düşünce ile modern psikolojik yorumlar arasında irtibat kurma çabası, özellikle sûfî psikoloji alanındaki çalışmalarıyla tanınan Robert Frager'in değerlendirmelerinde belirgin biçimde görülür. Frager, tasavvuf geleneğinde merkezi bir kavram olan nefsi, insan psişesinin dönüşüme açık boyutu olarak ele alır ve onu yalnızca dinî-ahlâkî bir kavram olarak değil, aynı zamanda insanın içsel gelişimini açıklayan psikolojik bir yapı şeklinde yorumlar. Bu yaklaşım, klasik tasavvuf literatüründe yer alan tezkiye anlayışının çağdaş psikoloji diliyle yeniden ifade edilmesine imkân tanıdığı gibi, nefis terbiyesinin bireysel olduğu kadar sosyal ve eğitsel boyutlarını da anlamayı mümkün kılar. Bu bağlamda özellikle aile, bireyin nefsini tanımayı ve yönetmeyi öğrendiği ilk eğitim ortamı olarak önem kazanır.³⁹

Frager'e göre nefis-i emmâre, modern psikolojinin çoğu zaman "normal" kabul ettiği ego merkezli bilinç hâline karşılık gelir; ancak bu durum, insanın hakikatte sınırlı ve dar bir benlik perspektifine hapsedildiğini gösterir. Dolayısıyla nefis, bastırılması veya yok edilmesi gereken bir düşman değil; bilinçli bir eğitim ve farkındalık süreciyle dönüştürülmesi gereken dinamik bir enerji olarak değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, tasavvufun klasik tezkiye anlayışıyla önemli ölçüde örtüşmektedir. Nitekim sûfîler de nefsi bütünüyle yok edilmesi gereken bir unsur olarak değil, disiplin ve bilinç yoluyla dönüştürülebilecek bir güç olarak görmüşlerdir. Bu noktada Frager'in yaklaşımı, nefis terbiyesinin yalnızca

³⁶ İskenderî, *Tâcü'l-Arûs*, 64.

³⁷ İskenderî, *Tâcü'l-Arûs*, 64.

³⁸ İskenderî, *Tâcü'l-Arûs*, 65.

³⁹ Robert Frager, *Sûfî Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum (Kalp, Nefs ve Ruh)*, çev. İbrahim Kapalıkkaya (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003), 27.

bireyin iç dünyasında gerçekleşen soyut bir süreç olmadığını; aynı zamanda insanın yetiştiği çevre, özellikle de aile ortamı tarafından şekillendirilen bir eğitim süreci olduğunu da düşündürür.⁴⁰

Frager'e göre nefis terbiyesi çok katmanlı bir içsel gelişim süreci olarak anlaşılmalıdır. Bu süreç öncelikle iç gözlem ve nefis muhasebesi ile başlar. Bireyin kendi niyetlerini, arzularını ve davranışlarının ardındaki psikolojik motivasyonları sürekli olarak gözden geçirmesi, nefsin kendini haklı çıkaran savunma mekanizmalarını görünür kılar. Ancak bu farkındalık çoğu zaman bireyin tek başına kazandığı bir bilinç değildir; çocukluk döneminde aile içinde verilen değer eğitimi ve ahlâkî rehberlik, kişinin kendi davranışlarını sorgulama ve iç dünyasını tanıma alışkanlığı geliştirmesinde belirleyici bir rol oynar. Bu nedenle aile, nefis muhasebesi bilincinin ilk tohumlarının atıldığı temel eğitim ortamı olarak görülebilir. Bu farkındalık aşamasını öz-disiplin ve irade eğitimi takip eder. Tasavvuf geleneğinde riyâzet, sabır ve ölçülülük gibi kavramlarla ifade edilen bu süreçte birey, nefsin sınırsız arzularını bilinçli bir şekilde sınırlamayı öğrenir. Bununla birlikte bu sınırlama yalnızca dış davranışların kontrolden ibaret değildir; asıl hedef, davranışları doğuran içsel yönelimlerin dönüştürülmesidir. Aile ortamı bu dönüşümün ilk uygulama alanıdır. Çocuk, ebeveynlerinin rehberliğiyle sabretmeyi, paylaşmayı, başkalarının haklarını gözetmeyi ve arzularını ölçülü biçimde yönetmeyi öğrenir. Böylece nefis terbiyesi soyut bir ahlâk öğretisi olmaktan çıkar; gündelik hayat içinde tecrübe edilen bir karakter eğitimi hâline gelir.⁴¹

Frager, sûfî psikoloji yorumunda nefis terbiyesini empatik bilinç gelişimiyle ilişkilendirir. Ona göre insanın başkalarında kendini görmesi, ego sınırlarını aşarak daha kapsayıcı bir bilinç düzeyine ulaşmasını sağlar. Bu yaklaşım, tasavvuftaki "kendini bilen Rabbini bilir" ilkesinin psikolojik bir yorumudur. Empati ve merhamet ise ilk olarak aile ortamında gelişir; sevgi ve paylaşım temelli bir yetiştirme süreci, bencilliği aşan bir benlik inşasına imkân tanır. Bu dönüşümün amacı, nefsin yok edilmesi değil; arındırılarak daha saf bir bilinç düzeyine yükseltilmesidir. Bu süreç, erken yaşta kazanılan değerlerle temellenir ve aile, nefsi tanıma ve disipline etmede belirleyici bir eğitim alanı olarak öne çıkar.⁴² Sonuç olarak hem klasik tasavvuf hem de modern sûfî psikoloji, nefis terbiyesini ego merkezli bilinçten daha derin bir varlık idrakine yönelen bütüncül bir dönüşüm olarak ele alır; aile ise bu sürecin ilk ve en etkili zemini olarak merkezi bir rol üstlenir.

Sonuç

Tasavvufî düşüncede nefis, insanın varlık yapısında yer alan ve onu aynı anda hem düşüşe hem yükselişe açık kılan çift yönlü bir iç dinamiktir. Bu nedenle nefis terbiyesi, nefsin bütünüyle yok edilmesi değil; şehvet, gazap ve benlik eğilimlerinin Kur'an ve Sünnet'in belirlediği ölçü içinde disipline edilerek erdeme dönüştürülmesi sürecidir. Çalışmada ele alınan mertebeler emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziyye ve kâmile, bu dönüşümün tedricî ve süreklilik gerektiren bir "seyr u sülûk" hattı olduğunu göstermiştir. Zikir, riyâzet, murâkabe ve muhâsebe gibi yöntemler, yalnızca davranış düzeyinde bir kontrol sağlamayı değil; niyet ve benlik iddiasını arındırarak ihlâsı güçlendirmeyi hedefler. Nitekim levvâme ve mülhime mertebelerinde belirginleşen "ince perdeler" (riyâ, ucub, şöhrat arzusu, amele yaslanma) nefis terbiyesinin esasen görünür günahlardan çok, kalpteki yönelişi tashih etmeye dönük bir iç eğitim olduğunu ortaya koyar; böylece terbiye, psikolojik bir rahatlama arayışı değil, kulluk bilinci içinde ahlâkın karaktere dönüşmesidir.

Nefsi terbiye etmenin en erken ve en etkili zemini aile kurumudur. Zira insan yavrusu, özellikle 0-12 yaş aralığında nefsin ham eğilimlerinin ilk kez belirginleştiği bir dönemde, değerleri telkinle değil çoğunlukla gözlem ve taklitle edinir; aile ise bu gözlemin süreklilik kazandığı ilk "terbiye mektebi" dir.

⁴⁰ Frager, *Sûfî Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum (Kalp, Nefs ve Ruh)*, 28.

⁴¹ Frager, *Sûfî Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum (Kalp, Nefs ve Ruh)*, 27.

⁴² Frager, *Sûfî Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum (Kalp, Nefs ve Ruh)*, 28.

Aile içindeki bekleme, paylaşma, sınır bilinci, âdâb, söz-davranış tutarlılığı gibi gündelik pratikler, nefsin “hemen tatmin” talebini itidale çağırarak iradeyi güçlendirir ve ileride “vicdanî murâkabe”ye dönüşecek iç denetimin temelini kurar. Bu bağlamda sevgi ve güven, terbiyenin motivasyon zeminini; disiplin ve sınır, nefsin taşkınlığını düzenleyen çerçeveyi; hakkaniyet ve adalet ise kıskançlık, öfke ve hınç gibi yıkıcı eğilimleri besleyen yolları kapatan koruyucu ilkeyi oluşturur. Ayrıca ailede dinî hayatın niteliği (dua, şükür, ibadet bilinci, helâl-haram hassasiyeti), nefis terbiyesini yalnız davranış düzenine indirgemeyen; anlam, sorumluluk ve irade derinliği kazandıran bir yöneliş olarak pekiştirir.

İbn Miskeveyh’in “ahlâkın meleke hâline gelmesi” vurgusu, aileyi faziletlerin alışkanlığa dönüştüğü ilk uygulama alanı olarak konumlandırırken Gazzâlî’nin erken yaşta edep ve ölçülülüğün yerleşmesine dair yaklaşımı, terbiyenin geciktiğinde yüzeyde kalacağını göstermektedir. İbn Atâullah el-İskenderî’nin nefsi arzularla beslemenin “yılan beslemek” gibi tehlikeli oluşuna dair uyarısı, ailede ölçüsüz haz ve gösteriş ikliminin nefsin benlik iddiasını güçlendireceğini hatırlatır. Ebu’l-Hasan Harakânî’nin tezkiyeyi ihlâs ve hizmet bilinciyle ilişkilendirmesi ise ailede başlayan terbiyenin toplumsal sorumluluğa açılması gerektiğini ortaya koyar. Bu yaklaşımlar birlikte değerlendirildiğinde, nefis terbiyesi bireysel kemâl ile toplumsal dirlik arasında köprü kuran asli bir süreç; aile ise bu sürecin hem başlangıç noktası hem de sürekliliğini sağlayan kurucu zemindir.

Ezcümle, nefis terbiyesi, insanı hevânın esaretinden çıkarıp itidal, ihlâs, rızâ ve hizmet ufkuna taşıyan sistemli bir manevi eğitimidir; bu eğitimin ilk tohumu aile içinde atılır. Ailede sevgi-güven-adalet-tutarlılık ekseninde kurulan pedagojik iklim, nefsin ham kuvvelerini disipline ederek faziletleri karaktere dönüştürür; böylece bireyin ahlâkî olgunluğu ile toplumun huzur ve adalet düzeni arasında sahici ve kalıcı bir bağ kurulur.

Kaynakça

- Ali Efendi, Kınalızâde. *Devlet Ve Aile Ahlâkı*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1982.
- Arıcan, Musa Kazım vd. (ed.). *Eğitim Ve Ahlak Şurası*. Ankara: Eğitim Bir-Sen Yayınları, 2015.
- Aydın, Ali Rıza. “Çocugun Dini Kişiliğinin Gelişiminde Aile Faktörü”. *Ekev Akademi Dergisi* 15/7 (2003).
- Ayış, Mehmet Şirin. “Semennûdî’de Nefis Mertebeleri”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2014).
- Bulut, Hasan. “Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefis”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2020).
- Frager, Robert. *Sûfî Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum (Kalp, Nefs ve Ruh) çev. İbrahim Kapalıakaya*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.
- Gazzâlî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Kimyâ-yı Saâdet trc. A. Faruk Meyan*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1992.
- Hânî, Kâsım b. Salahuddîn el-. *el-Seyr ve’s-sülûk ilâ meliki’l-mülûk tah. ve inc. Saîd Abdü’l-Fettâh*. Kahire: Mektebetü’l-Şafâ ez-Zehniyye, 2002.
- Harakânî, Şeyh Ebu’l-Hasan. *Nûru’l-Ulûm ve Münâcât’ı (Çeviri-Açıklama-Metin) haz.: Hasan Çiftçi*. Ankara: Şehit Ebü’l-Hasan Harakânî Derneği Yayınları, 2004.
- Hücvârî, Ebü’l-Hasan Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî. *Keşfü’l-Mahcûb haz. Süleyman Uludağ*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4. Basım, 2014.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya’kûb. *Tehzîbü’l-ahlâk ve tahtîrû’l-arâk çev. Abdulkadir Şener, Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2013.
- İskenderî, Atâullah el-. *Tâcü’l-Arûs (Hikmet Tacı), çev. Eser Sazak*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2019.
- İspirli, Muhammed. *İbn Miskeveyh’in “Tehzîbü’l-Ahlâk” Adlı Eserinin Manevî Danışmanlık Ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Kuşeyrî, Ebü’l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *er-Risâle haz. Süleyman Uludağ*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 8. Basım, 2016.
- Muslu, Ramazan. “Halvetiyye’de Atvar-ı Seb’a Geleneği”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/18 (2007), 43-63.
- Özbek, Abdullah. “İslâm’da Aile ve Çocuk Terbiyesi I-II”. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Seyhan, Mehmet Emin. “Ebu’l-Hasan El-Harakânî’nin Nefsi Tezkiye Metodu”. *Turkish Studies* 9/2 (2014). <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6200>
- Türer, Osman. “Letâif-i Hamse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/143. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uludağ, Süleyman. “Nefis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Nefsin Hastalıkları ve Tedavi Yolları”. *İslam ve İhsan*. Erişim 18 Mayıs 2026. <https://www.islamveihsan.com/nefsin-hastaliklari-ve-tedavi-yollari.html>
- Zulliger, Hans. *Çocuk Vicdanı ve Biz, Çev. Kamuran Şipal*. İstanbul: Bozak Yay, 1977.